

Boekbesprekingen

Klok, wolk of labyrinth?

Ronald Commers en de grenzen van het marxisme¹

Marcel van der Linden

Op één van zijn reizen bezocht Gulliver de academie van plannenmakers te Lagado, waar hij een «uitermate schrandere doctor» ontmoette, die volkomen thuis leek in wezen en methode van het landsbestuur. Deze illustere persoon had zijn studie buitengewoon nuttig gericht op het vinden van doeltreffende remedies voor alle ziekte en bederf, waaraan de diverse bewindsvormen onderhevig zijn, zowel door de ondeugden of zwakheden van hen die regeren als door de ongebondenheid van hen die moeten gehoorzamen. Zo opperde hij bijvoorbeeld, dat elk lid van een nationale vergadering, na zijn mening te hebben geuit en bepleit, verplicht zou zijn pal-daartegen-in zijn stem uit te brengen; want als dat gebeurde zou het resultaat ongetwijfeld het algemeen belang ten goede komen. Conflicten tussen verschillende partijen wilde hij als volgt verzoenen: «neem honderd leiders van elke partij; verdeel ze paarsgewijs, en wel zo dat ge telkens twee hoofden krijgt van nagenoeg dezelfde omvang; laat dan twee knappe operateurs de achterhoofden van elk tweetal tegelijkertijd afzagen, en wel zo dat de hersenen gelijkelijk verdeeld worden. Verwissel dan de afgezaagde achterhoofden, waarbij dus elke partijman het achterhoofd van een tegenstander krijgt.» Mits met bekwaamheid verricht, zou deze behandeling afdoende zijn. Want «de twee halve breinen, die de zaak zouden kunnen uitpraten in het kader van één hersenpan, zouden het wel spoedig eens worden, en dat zou leiden tot die gematigdheid en die geordende denktrant, welke men zo gaarne zou zien in de hoofden van hen die zich verbeelden dat zij op de wereld zijn gekomen om haar bewegingen te observeren en te leiden.»²

Ronald Commers zou zeggen: die geleerde uit Lagado was een *totalist*. Hij zag de wereld als «een orde, een machine, waarin causale wetten aan het werk zijn en waardoor wat was, is en zal zijn op een strakke manier door elkaar worden gedetermineerd» (199). In een totalistische visie vormt de wereld een «compleet gesloten systeem, dat uit entiteiten bestaat (elementaire deeltjes, mensen, samenlevingsvormen enzovoort), die in een gedetermineerde interactie staan met elkaar.» (256) En omdat de wereld zo absoluut bepaald is kan men haar beheersen, mits men de bewegingswetten

1 Enkele notities bij Ronald Commers, *De overbodigheid en de noodzakelijkheid van de moraal. Bericht aan de kinderen van Prometheus*. Het Wereldvenster, Bussum/Standaard Wetenschappelijke Uitgeverij, Antwerpen 1982. De cijfers tussen haakjes in de tekst verwijzen naar pagina's in dit boek.

Bij het schrijven van deze recensie heb ik veel profijt gehad van de kritische kanttekeningen, die Alice Mul bij een eerdere versie heeft gemaakt.

2 Jonathan Swift. *Gullivers Reizen* (1726), Brussel 1974 (vertaald door Mr. S. Davids), pp. 207-209.

doorgrondt en bewust toepast. Tegen deze manier van wereldbeschouwing trekt Commers reeds enige tijd ten strijde. Het totalisme is metafysisch, stelt hij. De gedachte dat de wereld een wetmatig geheel vormt is onbewijsbaar aangezien onze kennis van die wereld gedoemd is fragmentarisch te blijven. De wereld is géén klok, géén fysisch systeem dat een regelmatig verloop kent, ordelijk en in zijn gedrag voorspelbaar is. «We kunnen de wereld nadat we de moord op God hebben voltrokken, op een radicale wijze nog slechts aanvaarden als een open wereld, die hoewel zij is, ook door ons denken en handelen wordt» (202).

In een essay over Ernst Bloch protesteerde Commers al tegen de gedachte dat de wereld een wereld «van de zekerheid, de ontdekte plot en het reeds meegedeelde scenario zou zijn. Natuurlijk kan de onderzoeker samenhangen ontdekken en daarover toetsbare hypothesen formuleren. «Indien dit met succes gebeurt, kan hij zelfs het bestaan van determinismen vooropstellen wanneer daar wetenschappelijke argumenten voor pleiten en vanuit de idee dat die uitspraak of vooropstelling afhankelijk blijft van de immer voorlopige stand van kennis. De voortdurende controle van de hypothetische uitspraken aan de feiten, die het fundament vormen van onze kennis over de maatschappelijke werkelijkheid, staat ons wel de veralgemening toe, maar niet de veralgemening die gewaagt van onafwendbare, zich noodzakelijk voltrekkende processen. Dat laatste zou elke kennisvorming over de wereld in verband met de maatschappelijke verandering overbodig maken door de interpretatie van de wereld die werd vooruitgeschoven. In plaats van een wijsgerig realistische positie zou men een idealistische positie doen triomferen.» Door het totalisme op te geven, geeft men noodzakelijk ook het eschaton, het allesbelovende einddoel, op. Terecht stelt Commers in plaats daarvan de «emanciperende, ontvoogdende en bevrijdende praxis.»³

Het probleem ligt mijns inziens vooral hierin, dat Commers zijn eigen uitgangspunt – praxis tegen eschaton – niet tot het einde doordenkt.

Indien de wereld geen klok is, geen regelmatig verlopend fysisch systeem, wat is zij dan wel? Commers antwoordt, aansluitend bij Karl Popper: een wolk, een systeem dat zeer onregelmatig is en waarvan het gedrag ofwel onvoorspelbaar ofwel slechts gedeeltelijk voorspelbaar is. «En zelfs indien de werkelijkheid een klok zou zijn, blijft zij voor onze kennis een wolk, dwarend en verscheiden, vormveranderend, nooit aan zichzelf identiek, en bestaande uit andere wolken.» (26) De keuze van dit beeld is eigenlijk alleszeggend. Commers plaatst zichzelf *buiten* de wereld en bekijkt haar op afstand: zij is geen klok, maar een wolk, zegt hij. Alsof hij niet zelf deel zou uitmaken van die wolk!

Cornelius Castoriadis heeft in zijn prachtige essaybundel *Les carrefours du labyrinthe* dit standpunt omstandig becritiseerd. Een kenleer, die niet radicaal het subjeet in de overwegingen betreft is tot mislukken gedoemd. Men kan niet uit de geschiedenis treden en haar van buitenaf bekijken,

3 Ronald Commers, *Praxis tegen Eschaton – Kritiek op Blochs bijdrage tot het socialisme*, in Hugo van den Enden (red), *Marxisme van de hoop – Hoop van het marxisme? Essays over de filosofie van Ernst Bloch*, Bussum 1980, pp. 149-184.

«zichzelf van achteren zien», over de eigen schaduw springen.⁴ «De gedachte is voor zichzelf niet doorzichtig»,⁵ voor de rede bestaan geen redelijke gronden. Omdat wij één zijn met de wereld is ons denken over die wereld uiteindelijk steeds circulair. «Zich afvragen: wat betekent het rekenschap te geven en gronden te leveren, waarom is het nodig rekenschap te geven en gronden te leveren – dat betekent reeds rekenschap te willen geven en gronden te willen leveren. Dat is een zuiver feit; we kunnen helemaal niet anders.»⁶

Subjekt en objekt zijn niet twee uitwendige gegevenheden, die met elkaar in relatie treden. Nee, de eenheid van subjekt en objekt betekent werkelijke eenheid, een eenheid waarvan subjekt en objekt alleen maar *aspecten* zijn. Wanneer Castoriadis in verband met de psychoanalyse zegt: de waarnemer zelf is «deel van het waarneembare, net als zijn waarnemingen»,⁷ dan spreekt hij een waarheid uit die in feite voor alle terreinen van menselijke kennis geldt. Daarom verdient het waarschijnlijk aanbeveling de metafoor van het zien, van de waarneming zelf kritisch te beoordelen. Want deze metafoor impliceert een afstandelijkheid die onmogelijk kan bestaan. «Zolang wij spreken over het zien of over de waarneming (...) blijven wij vastzitten aan een bepaalde laag van wat wij zijn, van onze verhouding tot onszelf en tot het zijnde.»⁸ De werkelijkheid gaat als het ware *door ons heen*; we bevinden ons in een labyrint waarvan we nooit de uitgang zullen vinden en waarvan wij zelf een deel zijn.

In weerwil van zijn eigen intenties zoekt Commers naar een archimedisch punt om van daaruit andere zoekers van een archimedisch punt te critiseren. Zijn centrale stelling luidt, dat totalistische visies (zoals van Jeremy Bentham⁹ en Karl Marx) met zekerheid een wetmatig ontstaingsproces doorlopen. Marx en Bentham waren in de ogen van Commers twee «zeer uiteenlopende» totalisten, die echter de droom «van de perfecte, goed ge-

4 Cornelius Castoriadis, *Les carrefours du labyrinthe*, Parijs 1978, p. 17.

5 Castoriadis, p. 18.

6. Castoriadis, p. 15. Deze oneindige regressie werd natuurlijk al veel eerder onderkend. Hegel schreef reeds: «Het is hetzelfde als met het willen zwemmen, voordat men in het water gaat. Het onderzoek van het kenvermogen is zelf kennend, kan niet bij datgene komen, waarbij het komen wil, omdat het dit zelf is.» G.W.F. Hegel, *Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie*, Band III = *Werke in zwanzig Bänden*, Frankfurt 1971, deel 20, p. 334. Opmerkelijk is dat tal van wetenschappelijke disciplines de laatste decennia geconfronteerd werden met circulariteiten (Russell-Paradox, Gödel-theorema, Heisenberg-relaties enz.). Het lijkt niet onwaarschijnlijk, dat deze circulariteiten uiteindelijk verband houden met de kentheoretische circulariteit. Vergelijk Castoriadis, pp. 147-217. Een buitengewoon boeiende bijdrage tot de discussie hierover levert Douglas R. Hofstadter in zijn boek *Gödel, Escher, Bach – An eternal golden braid*, Harmondsworth 1980.

7 Castoriadis, p. 31.

8 Castoriadis, p. 20.

9 Jeremy Bentham (1748-1832). Engels wijsgeer en rechtsgeleerde. Streefde naar «het grootste geluk van het grootste aantal». Uitgaande van de «psychologische wet» dat alle mensen het aangename zoeken en het onaangename mijden, stelde Bentham een ethisch beginsel op, dat handelingen moeten worden goedgekeurd of afgekeurd al naargelang ze het geluk van alle betrokkenen (en niet alleen van de handelende persoon zelf) bevorderen of verminderen. Handelingen dienen dus uitsluitend naar hun gevolgen beoordeeld te worden, op zichzelf gezien zijn ze noch goed, noch slecht. De leer van Bentham werd door deze aangeduid als het «utilitarisme».

plande en door efficiëntie gelukbrengende maatschappij» gemeenschappelijk hadden (31). Beiden probeerden zij geheel wetenschappelijk te denken en afstand te doen van elk gemoraliseer. Bentham en zijn volgelingen kenden «aan het volk geen specifieke kwaliteiten toe waardoor het natuurlijke rechten zou bezitten en moeten nastreven. Zij vatten het volk neutraal op.» Analooq nam Marx een ontmoraliserend standpunt in over de arbeidersklasse. «Of die arbeidersklasse gecorrumpeerd is of niet, maakt niets uit. Wel de plaats in het produktieproces en het feit drager te zijn van een rationaliteits- en efficiëntiebegrip aansluitend bij Marx' geschiedenisinterpretaties.» (72) Tegelijkertijd hanteerden Marx en Bentham natuurlijk tóch een normatief mensbeeld; en naarmate de theorie verder wordt uitgebouwd en daardoor zwakheden begon te vertonen nam de behoefte aan moraliserende «noodvullingen» van ontstane gaten toe.

Commers geeft een «feomenologie» van de levensgeschiedenis van totalistische programma's, die vijf stadia omvat:

a) «Het startpunt is een ethos. Het bevat een mensbeeld en vanuit dit mensbeeld wordt een interpretatieve en waardegeladen zin gegeven aan de maatschappelijke werkelijkheid en de wereld.» Dit ethos is «de bindende, synthese-gevende kracht» van het programma.

b) «Op die wijze groeit het zingevend ontmoraliserend programma dat zich wetenschappelijk wenst in de traditie van de zich dominerend manifesterende natuurwetenschappen.»

c) In de derde fase wordt het programma analytisch gepreciseerd met als gevolg «het fragmentariseren van de onderwerpen van onderzoek. Die fragmenten behouden wel hun oriëntatie op de synthetische kern, maar er groeit een verwijding en verwijdering. Het ethos wordt bedolven onder de specifieke vraagstukken waaronder zich nieuwe impliciete waarde-oriëntaties manifesteren (...) Zo groeien er meningsverschillen en interpretatiediscrepanties, zonder dat de kern nog voor een spontane synthese kan zorgen.»

d) «In de plaats van die spontane en rechtstreekse synthese treedt een artificiële en onrechtstreekse synthese, die het resultaat is van de pogingen tot formulering van een doctrine. (...) De doctrine presenteert zich zo als een de oorspronkelijke kern verhullende rigide gemaakt programma. In de doctrine treden de nieuwe impliciete waardeoriëntaties op de voorgrond.»

e) In de laatste fase tenslotte wordt vruchteloos geprobeerd «het afgelopen programma tot leven te wekken door herformuleringen en exegeze.» (230/231)

Ieder stadium in dit schema volgt noodzakelijk uit het vorige. De levensloop van een totalistisch programma lijkt net zo wetmatig en gedetermineerd te zijn als een klok!

Waar haalt Commers dit schema vandaan? Hij heeft zich, zegt hij, ertoe laten inspireren door de wetenschapsfilosoof Imre Lakatos. In diens «gewijzigde voorstelling van de ontwikkeling van de wetenschappelijke kennis» «zag» Commers «wel wat» (244). Commers heeft het stadiamodel niet afgeleid uit de feitelijke geschiedenis van utilitarisme en historisch materialisme, maar het er van buitenaf opgeplakt. Zo wordt begrijpelijk waarom hij schrijft: «Het moet mogelijk zijn in de toekomst (sic!) aan de hand van mijn opmerkingen over de fragmentatie van het marxiaanse programma, over de synthese en de analyse en over de doctrinalisatie, een synthetisch

beeld te geven van de literatuur van het marxisme in haar zeer verschillende richtingen. Hier moet ik het laten bij enkele aanduidingen.» (168) We zullen dus nog enige tijd op het synthetische beeld moeten wachten. Daardoor blijft het, althans voor mij, raadselachtig wat hem precies voor ogen staat. Als ik het goed begrijp komen de *eerste* en de *tweede* fase van de levensloop voor rekening van Marx zelf (zie vooral 101-119). Kautsky en Engels bevonden zich in de *vierde* fase van de doctrinalisatie (161, 230, 231). Bij Trotsky in de jaren dertig kan een «beslissende strijd» worden waargenomen «tussen de analytische precisering en de synthetische uitbouw in het marxiaanse programma» (178). Daarbij is dus, lijkt me, sprake van de *derde* fase. De *laatste* fase tenslotte (verstening, herformulering) is zichtbaar bij «de welhaast potsierlijke voorbeelden uit de althusseriaanse «school». Het zijn voorbeelden van steriele geheimtalen, die onmachtig blijven als interpretatieve, laat staan verklarende kennisgehelen.» Ook het «wonderlijke voorbeeld van Marcuse» met zijn «vruchteloze en nostalgische zoektocht naar de grote synthese tussen Marx en Freud» pas in dat kader (231).

Uit deze voorbeelden blijkt dat Commers met zijn theorie der vijf stadia geen *chronologisch* model kan bedoelen. Fase vier gaat in het geval van Kautsky en Engels historisch gezien vooraf aan fase drie bij Trotsky, hoewel men toch goede argumenten kan geven waarom Trotsky een directe leerling van de beide eerstgenoemden was. Mij ontgaat trouwens waarom bv. Kautsky als doctrinalisator wordt genoemd en niet als verstener. Wanneer is een theoreticus het ene en wanneer het andere?

Commers' fenomenologie van totalistische programma's lijdt aan twee fundamentele gebreken. Op de eerste plaats staat zijn schema los van de historische werkelijkheid. Een ideeënstelsel wordt immers geacht zich *autonoom* te ontwikkelen. De economische sociale, politiek en bredere culturele verhoudingen kunnen dat groei- en vervalsproces weliswaar vertragen of versnellen maar niet wezenlijk veranderen.

In tegenstelling hiermee zou ik, aansluitend bij Anderson,¹⁰ willen beklemtonen dat de geschiedenis van het marxisme alleen kan worden begrepen indien rekening wordt gehouden met de algemene maatschappelijke ontwikkeling en vooral ook met de ontwikkeling van de arbeidersbeweging. Het feit bijv. dat er tussen 1930 en 1960 nauwelijks fundamentele bijdragen zijn verschenen over de grondslagen van Marx' economische theorie heeft alles te maken met het stalinisme, de marxisme-vijandigheid van de sociaaldemocratie en de chronische zwakte van uiterst links.

Daarmee houdt – op de tweede plaats – verband dat het «wetenschappelijk socialisme» een aanmerkelijk ingewikkeldere geschiedenis heeft gekend dan Commers meent. Zo worden belangrijke aanzetten vaak weer vergeten om pas vele jaren later de aandacht te krijgen die ze verdienen. Het baanbrekende werk van V.K. Dimitriev, *Ekonomitsjeski Otsjerki* (Moskou 1904) is bijvoorbeeld pas echt goed gewaardeerd nadat Piero Sraffa zijn *Production of Commodities by Means of Commodities* (Cambridge 1960) had gepubliceerd. Op dezelfde manier heeft de theorie van de lange

10 Perry Anderson, *Considerations on Western Marxism*, London 1976.

golven (Van Gelderen, Kondratiev) veertig jaar stilgelegen. Bovendien spelen invloeden van buiten het eigen programma een wezenlijke rol. Zonder Sigmund Freud, Max Weber of Fernand Braudel zou het marxisme er nu heel anders hebben uitgezien. Kortom: net als alle andere vormen van menselijk denken vertoont ook de geschiedenis van het marxisme de trekken van een labyrint met vele dwarspaden, omwegen en sloppen.

Het is duidelijk dat het marxisme essentiële gebreken bevat. Commers vestigt met grote helderheid de aandacht op enkele van hen, zoals het eurocentrisme bij Marx (167-176), de reductie van complexe tot eenvoudige arbeid (189-190) en de verhouding van produktieve en onproduktieve arbeid (190-193). Terecht wijst Commers ook op de totalistische klok-visie, die achter deze tekortkomingen verscholen gaat. Maar daarmee is het probleem niet opgelost. Want tegenover de klok-visie stelt Commers dat een klok-visie «klok-matig» desintegreert. Een nieuwe, dit maal negatieve, eindpunt-visie sluipt aldus binnen. Logisch, want Commers wil de zaken nog steeds op een afstand bekijken. Daarentegen zou ik willen beweren dat de zwakte van Marx en het marxisme uiteindelijk juist ligt in de *objectivistische grondhouding*. (Een stelling die ik elders heb uitgewerkt).¹¹ In zekere zin is het totalisme van Marx *niet totaal genoeg*. Want het betreft noch het subjekt en de subjektiviteit in de overwegingen, noch houdt het rekening met de lichamelijke van de subjecten. Hier ligt waarschijnlijk een belangrijk verschil tussen Commers en mijzelf; terwijl Commers immers de pretenties terug wil schroeven tot gefragmenteerde objectivistische kennis (en daarbij de hulp inroept van de sociaaldemocratische methodologie van Popper c.s.), wil ik juist de pretenties opschroeven door het kengebied uit te breiden met het «lichaamsubjekt» (Merleau-Ponty).

Hoe dan ook, Commers' analyse laat ondanks haar aanzienlijke zwaktes duidelijk zien dat de eliminatie van de eindpuntvisie belangrijke methodologische consequenties heeft. De Hegeliaanse dialektiek, waarvan Marx' denken doortrokken was, is volmaakt eschatologisch. Reeds de late Horkheimer wees erop dat dit o.a. in de categorie van de «Aufhebung» tot uitdrukking komt: «De Hegelse gedachte, volgens welke de negatie het genegeerde tegelijkertijd zou moeten bewaren, is waarschijnlijk zelf het goede oude bijgeloof in de goddelijke zin, dat wil zeggen de affirmatie van het positieve. Waarom moet er «bewaard» worden, waarom moet er niet vergeten worden? Het is het poneren van de waarheid, die in de filosofie toch juist niet voorondersteld mag worden, het is positieve theologie.»¹² Dit voorbeeld laat zien dat de strijd tegen het eschaton tevens een radicale herformulering van de dialektiek noodzakelijk maakt.

Terecht wijst Commers voortdurend weer op het vraagstuk van de moraal. Totalistische visies beogen steeds ontmoraliserend te zijn, slagen daar niet in en doen dan uit zelfbehoud opnieuw een beroep op de moraal. Er is dus

11 Zie mijn essay *Over de grenzen van het wetenschappelijk socialisme*, in Marcel van der Linden/Ronald Commers, *Marx en het «wetenschappelijk socialisme»*, Antwerpen 1982, pp. 7-53.

12 Max Horkheimer, *Philosophie vom Fach*, in *Notizen 1950 bis 1969 und Dämmerung*, Frankfurt 1974, p. 66.

een slingerbeweging tussen moraliseren en ontmoraliseren (30, 223). De grote vraag, namelijk hoe ons standpunt tegenover deze schommeling dient te zijn, beantwoordt Commers niet. Hij volstaat met te zeggen, dat wij «een kritisch-voorzichtige oriëntatie» moet zoeken «tussen de stelling van de overbodigheid en die van de noodzakelijkheid van de moraal.» (224) Dit antwoord lijkt mij door zijn vaagheid onbevredigend.

Wat zijn de ontstaansvoorwaarden van moraal? (Met deze vraag doel ik niet zozeer op de *inhoud* van morele opvattingen als wel op de *vorm* resp. de *institutie* van de moraal als zodanig) Is moraal een noodzakelijk maatschappelijk antwoord op de gebrekkige menselijke natuur, die via normen gecorrigeerd dient te worden? Of is moraal de uitdrukking van gebrekkige maatschappelijke omstandigheden? Impliceert moraal niet tot op zekere hoogte passiviteit en is zij daarmee niet reeds een teken van de maatschappelijk beknotte ontplooiing van individuen? Vormt moraal niet de uitdrukking van een tegenstelling tussen zijn en behoren?

Naar mijn mening is moraal steeds daar nodig waar het individuele en het algemene belang niet samenvallen, waar de individuen niet werkelijk vermaatschappelijkt zijn. Als de levensomstandigheden zodanig zouden zijn dat de mensen zich maatschappelijk zouden gedragen wanneer ze hun eigen belangen nastreven (dat zou wel het eschaton zijn) dan zouden er geen morele normen nodig zijn. Maar juist doordat er op dit vlak een tegenstelling is wordt de mens een *homo duplex*, die enerzijds privé-persoon en anderzijds «staatsburger» is (deze tegenstelling bourgeois/citoyen geldt zowel in het kapitalisme als in het reëel bestaande socialisme).

De verdubbeling van de mens in een concreet-bijzonder en een abstrakt-algemeen individu wordt verinnerlijkt via de moraal – en als dat niet lukt kan de macht altijd nog naar dwangmatige sankties grijpen. Moraal bestaat dus in al die omstandigheden waar mensen *objekten* zijn. Moraal en objectivisme zijn met elkaar verbonden. Moraal laat zien dat in het aanwezige zijn het gewenste behoren niet aanwezig is. In die zin is moraal steeds repressief.¹³ Tegelijkertijd moet ook het verzet tegen de repressieve moraal zich nog bedienen van een eigen moraal aangezien ook de opstanden gevangen blijven in de tegenstelling tussen het bijzondere en het algemene. Een «kritisch-voorzichtige oriëntatie» tussen moralisering en ontmoralisering is daarom niet denkbaar. De moraal wordt pas overbodig zodra zij niet meer noodzakelijk is.

13 We moeten misschien nog radicaler zijn en zeggen dat de tegenstelling algemeen-bijzonder op zich reeds repressief is. «Is het algemene essentiëler dan het bijzondere (...) Die vraag is analoog aan de maatschappelijke of de funkties aan de top van de pyramide, de minister, essentiëler zouden zijn dan de politieagent op de hoek van de straat. (...) Is het geloof in het algemene niet louter de rationalisering van de grootste macht, overeenkomend met de scheiding van bevel en uitvoering?» (Horkheimer, *Zur Ontologie*, in *Notizen...*, p. 14).

WILFRIED BOSSIERS & ANDRE MOMMEN. «Linkse visies op de crisis», E.P.O.

Met deze bundel van acht opstellen biedt EPO aan een breed publiek de mogelijkheid om in te pikken op wat we terecht de meest brandende vragen van onze tijd kunnen noemen. In acht bijdragen vanuit uiteenlopende visies worden volgende vragen aangesneden:

- is er een links alternatief voor de huidige economische crisis?
- kan dit bereikt worden via hervormingen van het systeem (reformisme) of via een diepgaand revolutionair proces?
- hoe kan men vanuit de huidige toestand van de linkse en arbeidersbeweging een aanzet vinden voor dit alternatief?
- welk is de finaliteit van dergelijk alternatief (socialistisch) economisch systeem? waarvoor zullen we een economisch apparaat in stand houden: voor de werkelijke behoeften?

Positief is zeker dat alle bijdragen recht op de wortels van de huidige economische crisis afaan: het is de structuur van het kapitalisme zelf dat leidt tot een langdurige crisis van wereldomvang. Hiermee is de kwestie van de verantwoordelijkheid duidelijk gesteld en de onzin van elke burgerlijke crisispolitiek die deze verantwoordelijkheid wil afwentelen aan de orde gebracht. Die politiek versterkt trouwens de crisis door een inkrimping van de binnenlandse markt (aantasten van de koopkracht van arbeiders en overheid) en van de internationale markt (protectionisme of het allemaal tegelijk inleveren om allen dezelfde buitenlandse afzetmarkten te veroveren). Alle facetten van deze crisis (ineenstorten muntstelsel en inflatie, olieprobleem en noord-zuidverhouding, verouderde produktiestructuren...) kunnen hierbinnen gekaderd worden maar kunnen niet langer aanspraak maken op het feit dat ze alleen de huidige toestand zouden verklaren.

Verskillende auteurs kaderen hun bijdrage binnen een reformistische strategie (Norbert de Batselier, de mensen van Polekar). De haalbaarheid van hun alternatief vereist echter financiële middelen (via crisisleningen of een herverdeling van inkomens en vermogens, strijd tegen de fraude...). Hiervoor stellen ze de mobilisatie van de arbeidersbeweging als nodig (syndikaal en politiek). Tevens moet het overheidsingrijpen de investeringen oriënteren naar de behoeften van de bevolking en een permanente controle uitoefenen. Ludo Cuyvers wijst erop dat de huidige neergaande fase het gevolg is van het uitwerken van een aantal basisinnovaties. Voor hem moet een alternatief dan ook duidelijk gericht zijn naar produktieve investeringen (niet alleen naar collectieve voorzieningen) om via nieuwe basisinnovaties een nieuwe bloeiperiode te doen ontstaan.

De kritiek op deze reformistische strategieën (die zichzelf duidelijk als dusdanig omschrijven) treffen we aan bij de bijdragen van Mandel, Cottenier, Mommen en Leo Michielsen.

Vanuit een revolutionaire optiek stellen Mandel en Cottenier dat de reformistische voorstellen een enorme mobilisatie van de arbeidersbeweging en de linkse krachten vooropstelt zonder de structuren van de maatschappij definitief te wijzigen. Een alternatief (goed uitgewerkt) begrotingsplan of een nieuwe economische politiek kunnen nog altijd door de burgerij aan-

gewend worden om de door hen gewenste rationalisaties en herschikkingen van het productie-apparaat door te voeren. Mandel vraagt zich af hoe linkse regeringen (met Labour of eurocommunisten bijv.) een niet-onteiend patronaat kunnen verplichten een investeringsplan te volgen dat niet gehoorzaamt aan de logica het winststreven en internationale concurrentie. Vooral Cottentier stelt het belang van een doorgedreven politiek van onteigeningen zonder schadeloosstelling van banken en holdings en van de voornaamste produktiemiddelen. Mobilisaties van de arbeidersbeweging dienen hierrond geconcentreerd te worden omdat dit maatregelen zijn die de kern van het systeem raken.

Een andere invalshoek vinden we bij Rudolf Boehm. Hier stelt men de vraag naar de doelmatigheid van een economisch systeem en een productie-apparaat. De oorzaak van de crisis ligt in het irrationele van een productie om de produktie. Deze kritiek gaat dus verder dan alleen een kritiek van op de kapitalistische produktiewijze want ook in de Oostlanden (waar winststreven, privé-bezit en concurrentie voor een groot deel uitgeschakeld zijn) krijgt men geen produktie in dienst van de werkelijke behoeften. Dit relateert ook de eis tot onteigening (zelfs in radicale versie) omdat men nog de vraag moet stellen naar het nut van een groot deel van het productie-apparaat dat de arbeiders dan in de handen valt. We kunnen natuurlijk nog de bal terugkaatsen: de aangesneden problematiek is zeker belangwekkend, maar hoe kunnen we een economie afstemmen op de behoefte-bevrediging zolang de politieke en economische macht van de burgerij niet gebroken is? De visie van Boehm stelt lange termijnperspectieven maar hoe kunnen we die doen aansluiten bij de huidige realiteit waarin mensen terecht voor hun boterham – (met hoog cholesterol-gehalte) en voor hun (meestal zinloos) werk strijden?

Hier belanden we bij de klassieke vraag «wat te doen?» Bijna alle bijdragen nemen het op voor de defensieve strijd van de arbeidersbeweging voor behoud van werk en koopkracht. De reformistische auteurs stellen een mobilisatie op syndikaal en politiek vlak rond een alternatief beleid voor, dat dan offensief moet gevoerd worden. De revolutionaire stroming legt de nadruk op het veralgemenen van de strijdervaringen die nu reeds op deelterreinen in hun perspectief gevoerd wordt (onteiening, werktijdverkorting,...). Hierrond is een belangrijke groep mensen in de bedrijven en op andere strijdterreinen reeds actief maar de verbreiding ervan blijft uit. Dit geïsoleerd blijven hangt nauw samen met de vraag rond het politiek vertrouwen in de reformistische leidingen zolang een revolutionaire stroming de drempel van politieke geloofwaardigheid niet overschrijdt.

Al met al dus een bundel die de actuele discussies niet uit de weg gaat en ze brengt in een vlotte presentatie: goed leesbaar, met situering van de auteurs en verklarende woordenlijst met economische begrippen. Dus een must voor de verschillende vormingsinitiatieven van de syndicale en basis-bewegingen rond het jaareinde.

Eddy Decreton

RITA BOLLEN & FRANK MOULAERT. «Racisten hebben ongelijk. Kritak, Leuven 1982. 93 blz.

Met het volledig «gratuit» neerschieten, in Gent, van een Turkse jongeman door «gewone» Vlaamse jongeren, lijkt het racisme in ons land een nieuwe drempel te hebben overschreden. Dat zoiets gebeurde enkele dagen na de gemeenteraadsverkiezingen, was misschien niet helemaal toevallig. Tijdens de verkiezingscampagne hebben we het immers moeten meemaken hoe het ophitsen van de publieke opinie tegen de (niet-Europese) buitenlanders tot het feitelijk aanvaarde arsenaal van de politieke propaganda is gaan behoren. Was niet juist bij de Gentse burgemeester De Paepve vergeefs klacht neergelegd tegen het racistisch gestook van het Vlaamsch Blok?

De (méér dan ooit) noodzakelijke strijd tegen het racisme vergt ongetwijfeld *onder meer* het rationeel weerleggen van de vele vooroordelen die onder de werkende bevolking leven, en die door allerlei pseudo-feiten worden aangewakkerd. In de huidige crisistijd betreffen die vooroordelen in belangrijke mate de plaats van de buitenlandse arbeiders in de Belgische economie en sociale zekerheid. Welnu, het is dit specifieke terrein dat bestreken wordt door het onderhavig boekje van Rita Bollen en Frank Moulaert. Nadat ze in hoofdstuk 1 een bondige schets hebben gegeven van de ontwikkeling van de Belgische economie na de oorlog en van de plaats daarin van de buitenlandse arbeiders, en nadat ze in hoofdstuk 2 de algemene juridische positie van de vreemdelingen inzake sociale rechten hebben toegelicht, behandelen ze in drie afzonderlijke hoofdstukjes achtereenvolgens: de werkloosheid onder de vreemdelingen, hun aandeel in de kinderbijslag en in de pensioenen (ziekte- en invaliditeitsverzekering komen niet apart aan bod). Zonder holle retoriek, maar met de officiële cijfergegevens in de hand verwijzen de auteurs de verhaaltjes over «al die vreemde profiteurs, die leven van de kinderbijslag voor hun 14 kinderen», of: «die alleen naar België komen om te stemmen», naar het rijk der fabelen. Een uitgebreid notenapparaat, verschillende tabellen e.d. maken van deze tekst een rijke informatiebron.

Zal dit uitstekende werk er effectief toe bijdragen dat de racistische golf wordt ingedijkt? Wat de volwassenen betreft, kan men daaraan twifelen: het zullen wel weer de overtuigden zijn, die het zullen kopen en lezen. In het onderwijs, daarentegen, kan het bijzonder nuttig werk verrichten. Bij scholieren en adolescenten lijken de racistische vooroordelen die ze thuis en elders ongetwijfeld meekrijgen, nog voldoende bespreekbaar te zijn opdat ze ook zouden kunnen weerlegd worden bij middel van concrete cijfergegevens zoals verstrekt door Bollen en Moulaert. Of zijn we ook hier nog te optimistisch?

Herman De Ley

M. FENNEMA & R. VANDER WOUDE, «Het politicologen-debat: wat is politiek?», 1982, Amsterdam, Van Gennep, 162 blz.

Wie aan een doorsnee-vormingswerker vraagt wat «politizeren» wil zeg-

gen in het veelgebruikte begrip «politizerend vormingswerk», wie aan een doorsnee feministe de vraag stelt wat «politiek» nu wil zeggen in de minstens zoveel gehoorde slogan «het persoonlijke is politiek», zal meestal op zijn honger blijven. Politiek is een begrip dat we allen dagelijks gebruiken, maar misschien is het wel één waartoe we het minst in staat zijn het precies te definiëren.

De discussie die hierover tussen linkse politicologen alweer enkele jaren geleden gevoerd werd, is dan ook interessant en werkt verhelderend, al blijft het resultaat problematisch. Enkele belangrijke stukken uit deze discussie werden nu gebundeld uitgegeven. Mij lijkt echter dat een iets uitgebreidere weergave van de discussie dan die in de inleiding tot het boek produktiever zou geweest zijn om de gewenste begripsverheldering te bereiken van de publicatie van de stukken zelf. Om het boek echt boeiend te vinden moet je dan ook geïnteresseerd zijn in de onderwerpen die de auteurs naar aanleiding van de discussie aansnijden:

- een kritiek op het onderzoek naar dubbelfuncties in het bedrijfsleven (Fennema);
- vrouwenstudies en politicologie (Poldervaart, Reinalda);
- de verschillende politieken van het persoonlijke (Stuurman);
- resultaten van en vooruitzichten voor de marxistische staatsdiscussie en het onderzoek op dit vlak (Van der Wouden en vooral Therborn);
- de Franse «microfysica van de macht» (Flesseman).

Interessant is vooral ook het overzicht van het politicologisch onderzoek in Nederland sinds WO II, dat door de redacteurs als appendix bij het boek is geschreven.

In deze bespreking ga ik enkel in op de centrale discussie. Globaal komen in het boek vijf definities voor van de politiek:

- twee uit de hoek van de systeemtheorie, waar tegenover men zich afzet: Hoogerwerf en Easton;
- drie uit marxistische hoek: de eigenlijke discussie in het boek.

Rastermatig kan men het veld zo indelen.

	definitie politiek	
	<u>enge</u>	<u>breed</u>
systeemtheorie	Hoogerwerf	Easton
marxisme	Fennema	Stuurman 1 Poldervaart/Reinalda

(De tweede definitie van Stuurman laat zich niet in dit raster onderbrengen).

Historisch loopt de voorkeur van de enge systeemdefinitie naar de brede systeemdefinitie, vervolgens naar de brede marxistische definitie om tenslotte te belanden bij de enge marxistische definities.

Dit alles uiteraard binnen de kring van de Nederlandse marxistische (of marxizerende) politicologen. Het is zeker niet correct dit debat voor te stellen als «het» politicologendebat. Toch is het een interessant debat omdat het de veranderde accenten in de marxistische cultuur aan de universi-

teiten illustreert. Het toont een aantal problemen waarmee men geconfronteerd is en in welke richting men naar oplossingen zoekt. Dit soort discussie is dan ook vlugger ontstaan in Nederland dan in Vlaanderen omdat: (a) de Nederlandse studentenbeweging zelf zich veel meer op het terrein van de kritiek van de burgerlijke wetenschap had begeven en (b) mede daardoor aan een aantal instituten – vooral die van de Gemeentelijke Universiteit van Amsterdam en van de Katholieke Universiteit Nijmegen wat de politicologie betreft – een marxistische traditie kon opgebouwd worden.

De belangrijkste stappen in de discussie zijn:

1) Hoogerwerf definieert politiek als «het overheidsbeleid alsmede de totstandkoming en effecten ervan»;

2) Met deze enge – op de overheid gecentreerde – definitie kwamen verschillende – ook traditionele – politicologen in problemen. Zo bijvoorbeeld de metodologen Mokken en Stokman met hun onderzoek «Graven naar macht» waarin ze door het natellen van dubbelfuncties in het Nederlandse bedrijfsleven een andere machtsstructuur dan de klassieke als «politiek» gedefinieerde blootlegden. Waren ze nu als politicologen het boekje van de academische arbeidsdeling te buiten gegaan? Ze reddden zich door de staat als referentiekader los te laten en noemen elke vorm van machts- of invloedsuitoefening politiek. Ze kunnen hierbij verwijzen naar de definitie van de systeemtheoreticus Easton voor wie alles wat van belang was bij de bindende toedeling van waarden in een maatschappij onder het begrip «politiek» viel. Mokken en Stokman konden terecht opmerken dat niet alleen de staat, maar ook het bedrijfsleven een essentiële rol speelt bij dit bindend toedelen van waarden in een maatschappij.

Met deze laatste stelling (en met hun onderzoeks-methode) waren deze zich waardevrij opstellende methodologen de enige «traditionele» politicologen die ook marxistische studenten konden begeisteren.

Ook een aantal feministische politicologen merkten op dat men met de bredere omschrijving van Easton en dus met de mogelijkheid nadruk te leggen op machtsstructuren bij de bindende toedeling van waarden, problemen kon behandelen die te maken hadden met de positie van de vrouw, de relaties tussen sexen en de machtsstructuur binnen het gezin.

3) Saskia Poldervaart en Bob Reinalda delen onder andere deze laatste bekommernis, maar opteren wel voor een andere, zij het ook brede definitie, die duidelijker vanuit andere vooropstellingen vertrekt:

- niet het niveau van de staat als vertrekpunt, maar de strijd om het bestaan van de werkende bevolking en de problematische positie van de vrouw in de samenleving;
- het centraal stellen van maatschappij-verandering, waardoor tevens het historisch perspectief tot zijn recht komt [de systeemtheorie veronderstelt daarentegen een soort «politieke kringloop»: inputs (eisen bijvoorbeeld) die verwerkt worden tot outputs die leiden tot bepaalde maatschappelijke effecten die tot nieuwe eisen (inputs) leiden, enz.].

Het gezichtspunt van de maatschappijverandering is ook het criterium waarmee Poldervaart en Reinalda het specifiek politieke moment willen

onderscheiden van andere activiteiten en stromingen van klassen en groepen.

Zo doende ondersteunen ze de definitie die Siep Stuurman in 1971 gaf van de politiek: de wijze waarop mensen de maatschappij veranderen en waarop andere mensen proberen die veranderingen tegen te houden.

4) Het is typisch dat in dit academisch milieu de onderzoeksargumenten in de discussie overwegen. Want je zou je de vraag kunnen stellen op basis van Stuurmans (eerste) definities: is alle sociale strijd – met andere woorden strijd die een zekere verandering van de maatschappij beoogt – politiek? Of omgekeerd: wordt politieke strijd beperkt tot strijd van klassen en groepen die expliciet een maatschappijverandering op het oog hebben? Deze vragen die toch wel een strategisch belang hebben worden vreemd genoeg niet gesteld. Enkel Van der Wouden vermeldt het strategisch belang dat de aflijning tussen staat en civiele maatschappij tussen het politieke en het sociale in het marxisme en vooral in het leninisme heeft (bij hem: had). Door de crisis van het marxisme als geschiedenisfilosofie – het is met andere woorden niet meer zo zeker dat aan het einde van de geschiedenis de kommunistische hemel gloort, iets wat voor Marx trouwens ook niet zo zeker was – is volgens hem een gat ontstaan tussen wat in de burgerlijke maatschappij verondersteld wordt politiek te zijn (bij Lenin: klasseheerschappij via de staat) en datgene wat door een beweging gepolitiseerd moet worden (bij Lenin: kapitalistische produktieverhoudingen) en dus het strategisch primaat heeft in de beweging (bij Lenin: het grijpen van de staatsmacht). De weergave van Lenins opvatting lijkt me korrekt. Wat niet duidelijk wordt is de band tussen de «crisis van het marxisme als geschiedenisfilosofie» en het eventueel onjuist zijn van Lenins opvatting. Van der Wouden lijkt hier te suggereren dat nu het niet meer zeker is dat op het eind ons het kommunistisch paradijs wacht, het niet meer belangrijk of essentieel is dat de arbeidersklasse de staat uit de handen van de burgerij tracht te nemen. Misschien wil hij ook wel zeggen dat dit (zelfs gewoon) niet mogelijk is. De logische lijn van het één naar het andere is op zijn minst gezegd duister. Bij Van der Wouden wordt het belang van een geschiedenisfilosofie voor het uitwerken van een politieke strategie merkwaardig genoeg erg overschat. Het is dus meer zijn probleem dan dat van de marxisten. Zijn verhaal zou meer overtuigend geweest zijn als hij had aangetoond dat het marxisme helemaal stoelt op abstracte filosofie, met andere woorden dat Marx nooit zijn «jong werk» had overstegen. Maar Van der Wouden wijst zelf op het zeer concreet onderzoek dat bijvoorbeeld aan Marx' «Achtste Brumaire» ten grondslag ligt. Marxistische theorie en strategie zijn altijd in sterke mate op «concreet onderzoek van de concrete situatie» – dit is Van der Woudens oplossing die dus evenzeer in leninistische termen kan gevat worden – gebaseerd geweest. Deze flauwe anti-marxistische kritiek is dus niet veel beter geslaagd dan zovele voorgaande en brengt ons geen stap verder. De reden waarom ik er zo uitgebreid op inga, is dat het zoals gezegd om de enige plaats in het boek gaat waar gewezen wordt op het eventueel strategisch belang – in reële strijdt termen dan – van de politieke discussie. Dit wijst uiteraard op het academisme waaraan dit universitair marxisme lijdt. Als het in de rest van het boek over strategie gaat, dan hoogstens in de betekenis van onderzoeksstrategie. (Therborn merkt in zijn bijdrage op dat door deze scheiding tus-

sen academisch en politiek actief marxisme het marxisme juist het meest bloeit waar het het minst verbonden is met grote communistische bewegingen en de desillusies die deze laatste veroorzaakt hebben).

Fennema gaat vanaf het begin de discussie aan zowel met Easton en zijn Nederlandse vertegenwoordigers Mokken en Stokman, als met Poldervaart en Reinalda. Alle worden ze terecht verweten de politiek zo ruim te definiëren dat de relatie tussen de politiek en de andere maatschappelijke niveaus, vooral de economie, niet kan onderzocht worden.

Van der Wouden springt hem hier bij door dieper in te gaan op de verschillende relaties tussen politiek en economie die zich in de geschiedenis en in verschillende sociale formaties hebben voorgedaan. Beide maken dan ook een onderscheid tussen wat politiek relevant is enerzijds en wat politiek is anderzijds. Met Poldervaart en Reinalda willen ze dus pleiten voor een brede politicologie: tegen beide laatste in argumenteren ze daarbij dat daarvoor een enge definitie van de politiek nodig is. De vrouwenbeweging en de arbeidersbeweging zijn zeker politiek en politicologisch relevant. Maar is het nodig de studie van deze bewegingen op zich, zoals Poldervaart en Reinalda die beschrijven, politicologie te noemen? (Op dit punt blijven de critici van Poldervaart en Reinalda trouwens dubbelzinnig. De politicologie moet breed worden opgevat, maar dan toch alleen maar om op een zo juist mogelijke manier de politiek – eventueel de relatie van sociale bewegingen tot de politiek – te bestuderen).

Ook strategisch lijkt het me trouwens belangrijk een onderscheid te kunnen maken tussen de meer economische, sociale en politieke aspecten van de strijd van deze bewegingen. Een ander voorbeeld, meer op het terrein van het onderzoek van Mokken en Stokman: het is belangrijk een onderscheid te kunnen maken tussen de verschillende soorten macht van een multinational: is die macht vooral economisch, is ze eventueel meer direct politiek (zonder te vergeten dat de eventuele machtspolitiek van bedrijven niet in het luchtledige hangt, maar zelf weer bepaald wordt door economische wetmatigheden)?

Het resultaat van deze discussie: Fennema's definitie van de politiek is weer veel enger en lijkt een marxistische vertaling van die van Hoogerwerf: het proces van articulatie van maatschappelijke tegenstellingen op het niveau van de staat.

5) Het verhaal leek mooi (dat wil zeggen eenvoudig) te eindigen. Stuurman komt echter in zijn bijdrage aan deze bundel met een tweede conceptie van de politiek aandragen die bij Marx en alle belangrijke marxisten – meer in navolging van Machiavelli dan van Hegel – te vinden is: een complex van krachtsverhoudingen van een specifiek type, hetgeen Stuurman verder de «mechanica van de macht» noemt. (Opvallend is bijvoorbeeld dat men in bepaalde Vlaamse dialecten van iemand die ruzie zoekt, zegt dat hij «politiek wordt»). Anderzijds merkt hij op dat de staat meer aspecten omvat dan deze van dit machtsspel: economische, ideologische. Stuurman verandert Fennema's dan ook op twee essentiële punten:

- de vorm waarin maatschappelijke tegenstellingen gearticuleerd wordt, wat Stuurman de «mechanica van de macht noemt», wordt veel belangrijker.
- daarmee samengaand moet hij ook de strikte koppeling met de staat loslaten, want machtsspelletjes worden ook in andere apparaten gespeeld

(Stuurman benadrukt wel dat ze alleen in de staatsapparaten dominant zijn).

In Stuurmans definitie wordt politiek nu het proces waarin maatschappelijke conflicten worden «uitgedrukt», «verbonden» en «opgelost» in (staats) apparaten en dat qua vorm verloopt volgens de «mechanica van de macht».

Hierbij moet nog opgemerkt worden dat Stuurman het meest uitdrukkelijk zijn definities tot bepaalde maatschappijformaties beperkt: het moderne kapitalisme en mits enige modificaties de maatschappijen van het Sovjettype. Gezien zijn nadruk op de mechanica van de macht is dit bij hem wel het meest noodzakelijk. Tenzij hij de mens in Aristoteles' termen als een «politiek dier» zou definiëren natuurlijk.

Dit is het uiterste punt dat in de discussie – op bladzijde 78 reeds – wordt bereikt. De vele aanhalingstekens en haakjes bewijzen – lijkt me – het problematische van dit voorlopig eindpunt.

6) We moeten daarom toch nog iets verder of beter: zoals in de processie van Echternach één stap terug en dan twee vooruit. Eerst en vooral de stap terug naar de definitie van Fennema want Stuurmans wijzigingen zijn geen verbeteringen. Eerst en vooral is de mechanica van de macht iets heel vaag en beschrijvend. Waarschijnlijk zullen politieke activiteiten en gebeurtenissen binnen de gegeven maatschappelijke verhoudingen volgens een zekere mechanica van de macht verlopen, maar het is niet zinvol hier een selectie-criterium van te maken. De haakjes bij (staats)apparaten kunnen we dan ook weer weglaten want het blijft problematisch een politiek niveau af te zonderen binnen andere maatschappelijke instituties. Daarbij dreigt de definitie ook weer ruim te worden, met alle problemen vandien. De eerste stap vooruit moet een verdere verenging zijn naar de beleidsvormende staatsapparaten toe. De administratie en het gerecht die bestaande regelingen toepassen lijken me niet direct politiek. Natuurlijk hebben deze apparaten ook een invloed op de politiek. Maar de verdere verenging van het begrip politiek laat juist weer toe deze relaties te problematiseren en concreet te onderzoeken. De tweede stap vooruit moet een hiërarchisering in niveaus van politiek zijn. Dat deze nodig is merken we bij begrippen en uitdrukkingen als «politiseren», «het is van politiek belang», «politieke strategie», enz. Het gaat hierbij om meer dan het articuleren van maatschappelijke conflicten op het niveau van de beleidsvormende staatsapparaten. Deze begrippen en uitdrukkingen verwijzen naar het feit dat op politiek niveau het beleid op verschillende terreinen op een zekere manier geïntegreerd wordt tot één algemeen beleid. Politiek lijkt me hier dan ook de benadering die deelproblemen verbindt met de totaliteit van dat beleid of met de totaliteit van een (min of meer) geïntegreerde tegenstrategie. Het feit dat Stuurman modellen tracht op te stellen van politieken van het persoonlijke die met een bepaalde ideologie samenhangen, wijst op dit aspect. En het is ook niet toevallig dat hij de meeste moeite heeft om een dergelijk model op te stellen bij de nieuwe sociale bewegingen. De nieuwe sociale bewegingen – zelfs niet afzonderlijk beschouwd – hebben immers nog geen geïntegreerde tegenstrategie. Ik wil hier trouwens opmerken dat een dergelijke tegenstrategie daarom niet hoeft geëxpliciteerd te zijn. Bepaalde massabewegingen – bijvoorbeeld in Frankrijk in mei/juni 1968 – hebben soms op heel concrete wijze het algemeen beleid en zelfs de kernlogica van

een maatschappelijk systeem in vraag gesteld en bedreigd.

We merken dus dat in verschillende begrippen en uitdrukkingen waarin de term politiek voorkomt naar verschillende niveaus van politiek kan worden verwezen.

Vandaar dat ik tot volgende herdefiniëring kom: de politiek is het proces waarin maatschappelijke conflicten uitgedrukt, verbonden, [geïntegreerd in (aanzetten tot) algemeen beleid of algemene tegenstrategieën] en eventueel geregeld worden op het niveau van beleidsvormende staatsapparaten. Men begrijpe me niet verkeerd: voor de courante definiëring van de politiek is het stuk tussen haakjes niet essentieel en moet dus weggelaten worden. Bij verschillende uitdrukkingen en begrippen, waarvan ik er een aantal genoemd heb, heeft het begrip «politiek» een specifiekere betekenis. Dan is het deel tussen haakjes wel essentieel en moeten de haakjes weggelaten worden.

Om nog even op het boek terug te komen: Therborn en Flesseman kwamen in deze bespreking niet aan bod, juist omdat ik me nu tot de hoofddiscussie beperkt heb. De stukken van deze laatste twee auteurs gaan niet in op deze discussie en gebruiken zijdelings definities van de politiek die niet zo precies bedoeld schijnen te zijn en waar ik dus niet verder op in ga.

Dany Jacobs